

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt: XXX

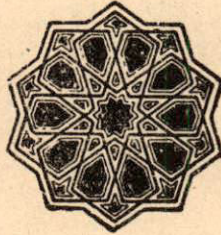

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt: XXX

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
Muhammed b. Abdulkerim eş-ŞEHRİSTANİ <i>El-Milel Ve'n-Nihal (Mukaddimeler)</i> Tercüme: Doç. Dr. Abdurrahman Küçük, Arş. Gör. Mustafa ERDEM, Ar. Ok. Adem AKIN	1
Doç. Dr. Hayrani ALTINTAŞ <i>Modern Psikolojinin Bazı Meseleleri</i>	35
Prof. Dr. İsmail CERRAHOĞLU <i>Şeyhulislam Arif Hikmet ve Medine-i Münevverede Kurduğu Kütüphane</i>	111
Prof. Dr. İbrahim Ağâh ÇUBUKÇU <i>Kültürümüzde Din</i>	131
Doç. Dr. Beyza BİLGİN <i>Almanya Federal Cumhuriyetinde Türk Çocuklarına İslami Din Dersi Program Geliştirme Çalışmaları</i>	143
Doç. Dr. Mustafa Sait YAZICIOĞLU <i>Mâtüridi Kelâmında İnsan Hürriyeti Meselesi</i>	155
Doç. Dr. Mehmet BAYRAKDAR <i>Risâla Fi Ilm at-Tasawwûf li Dâvud al-Kaysari</i>	171
Gershom G. SCHOLEM <i>Gizli Yahudi Cemaati: Türkiye Dönemleri</i> Çeviren: Doç. Dr. Abdurrahman Küçük	217
R.C. MACRIDIS <i>Amerika Birleşik Devletlerinde Laiklik</i> Çeviren: Yard. Doç. Dr. Münir KOŞTAŞ	245
Chikh BOUAMRANE <i>İslam Tarihçiliği ve Tarihlerine Bir Bakış</i> Tercüme: Yrd. Doç. Dr. Nesimi YAZICI	265
Chikh BOUAMRANE <i>İslam Tarihinde Eğitim-Öğretim Kurumları</i> Çeviren: Yrd. Doç. Dr. Nesimi YAZICI	279
Yrd. Doç. Dr. Münir ATALAR <i>Türklerin Kabe'ye Yatıklar Hizmetler</i>	287
MUHİBBUTDİN EL-HABİB <i>İslam Mezheb ve Firkalarının Birbirine Yaklaştırılması Konusu</i> Çeviren: Mehmet Hayri KIRBAŞOĞLU	293

Ar. Gör. Ethem CEBECİOĞLU <i>Hallac-ı Mansur</i>	329
<i>Kitap Tanıtma</i>	351
Prof. Dr. İsmail CERRAHOĞLU <i>Kitap Tanıtma</i>	355
Prof. Dr. İsmail CERRAHOĞLU <i>Kitap Tanıtma</i>	359
Ar. Gör. Mehmet ÖZDEMİR <i>Kitap Tanıtma</i>	363
Yard. Doç. Dr. Mahmut Coşkun DEĞİRMENCİOĞLU <i>Kitap Tanıtma</i>	369
Yazarlar: Peter BERGER ve Thomas LUCKMANN	
Çeviren: M. Rami AYAS <i>Bilgi Sosyolojisi ve Din Sosyolojisi</i>	375

ŞEYHULİSLAM ARİF HİKMET ve MEDİNE-İ MÜNEVVEREDE KURDUĞU KÜTÜPHANE

Prof. Dr. İsmail CERRAHOĞLU

Ârif Hikmet Bey, Osmanlı Devletinin mühim mevkilerinde bulunmuş ve bu devlete uzun müddet hizmet etmiş bir âileden gelmektedir. Kendisi seçeresini şöyle gösterir: "İbrâhim İsmet İbnu'l-vezîr eş-Şehir Râif İsmâil Paşa ibnu'l-vezir eş-Şehir Malatyalı İbrâhim Paşa ibn'ul-Hac Mustafa el-Huseynî el-Hanefî el-İstanbulî...". Böylece çeşitli kaynaklara dayanarak Arif Hikmet Beyin silsilesini yeniçerilikten yetişen ve İran seferine de katılan Malatyalı İbrahim Paşaya kadar ulaştırabilmekteyiz. Mahmud I. (1730-1754) ile Osman III. (1754-1757) devirlerinde yaşayan İbrahim paşanın ölümünden sonra oğlu Râif İsmâil Paşa İstanbul'a gelerek Abdulhamid I (1774-1789) devrinde vezirliğe kadar yükselmiş, fakat Halil Hâmid Paşanın sadarettten ayrılması üzerine vezirliği elinden alınmış ve Lefkoşeye gönderilerek bir müddet sonra idam edilmiştir. Ârif Hikmet Beyin babası bu maktul vezirin oğlu İbrâhim İsmettir. İbrâhim İsmet (1751-1807) Selim III (1789-1807) devrinde Kazaskerliğe kadar yükselmiştir. Ailenin şer'i ilimlerden ziyade edebiyata mütemâyil olduğu görülmektedir. Ârif Hikmet Bey'e bu kabiliyetin âilesinden geçmiş olduğunu söyleyebiliriz.

Ârif Hikmet Beyin hayat hikayesi, divanına yazılan mukaddimesinde şöyledir: 1201 / 1786 Muharrem ayının 25. inci pazar gecesi doğmuş ve 1211 / 1796 da tahsile başlamıştır. 1229 / 1814 de hac farızasını edâ etmiş, 1231 / 1816 da Kudüs, 1236 / 1820 de Mısır, 1239 / 1823 de Medine-i Münevvere kadılıklarında bulunmuştur. 1241 / 1826 da İstanbul payesini¹ ihraz eyledi. 1244 / 1828 de İstanbul kadılığına tayin olundu ise de, borçlu ve rahatsız olduğu ve konağı bulunmadığı baha-

1 İstanbul pâyesi: Kadı adedi arttıkça tayin için sıra bekleyenler çoğaldığından herhangi bir üst dereceye yükselmek için o derecedeki kadılığın evvela pâyesi yani rütbesi olmak üzere kanun kondu. XVII. asrın ortalarından itibaren pâyeli büyük kadılıklar yani mevleviyetler şunlardır: Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri ile, İstanbul, Mekke, Edirne, Bursa, Mısır, Medine-i Münevvere, Şam, Kudüs-Halep. Bunlar evvela tayin olunacakları kadılığın pâyesini, yani rütbesini alıp sonra da bilfiil kadı olurlardı. (I. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, Ankara 1965, s. 98).

nesiyle bu vazifeyi kabul etmedi. 1245 / 1829 da nüfus sayımı memuriyeti ile Rumelide bulundu. Oradan dönüşünde 1246 / 1830 da Nakibu'l-Eşraf², 1249 / 1833 da Anadolu Kazaskeri, 1250 / 1834 de Nakibu'l-Eşraflıktan istifa etti. 1254 / 1838 de Rumeli Kazaskeri, 1255 / 1839 da Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye azalığına ve 1256 / 1840 da Tanzimatı Hayriyye nizamının iyi uygulanıp uygulanmadığını teftiş için Rumeliye gönderildi. Şeyhulislam Mekkizâde Mustafa Asım Efendinin vefat etmesiyle 2 Zilhicce 1262 / 1845 Şeyhulislam oldu. Sultan Abdülmecit (1839-1861), Ârif Hikmet Beyin Şeyhulislamlığa tayinini bildiren hat'da, onun faziletinden, irfanından ve bütün olgunlukları ihtiva eden bir kişiliği olduğundan bahsetmesi, şimdiye kadar meşihat makamına tayin olunan diğer zatlar hakkında böyle iltifatkârâne bir hat'tın sâdır olmadığı hükmünü ortaya çıkarmıştır. Bu da müellifimizin değerini ortaya koyan bir husustur.

Ârif Hikmet Bey 7 sene 6 ay 19 gün şeyhülislamlık görevinde kaldıktan sonra 1270 / 1853 de istifa etti ve 21 Cumâdelü'lâ 1275 / 1859 da da kalb sektesinden vefat etti. Üsküdar'da Nuh kuyusu mevkiinde caddeye yakın bir yerde defnedilmiştir.

Hayatı hakkında kronolojik bir şekilde bilgi sunduğumuz Ârif Hikmet Beyin ilmî ve edebî hayatı konumuzun ağırlık noktasını teşkil edecektir. Bu zâtın ilmî ve edebî hayatını tesbit edebilmek için, yaşadığı devri ve muhiti göz önünden uzak tutmamak gerekir. O, Divan Edebiyatının çökmeye yüz tuttuğu bir zamanda yaşamış ve Tanzimat döneminin ömrünün sonuna doğru idrak etmiş bir kişidir. Henüz 13 yaşında iken Divan Edebiyatının son kuvvetli mümessili Şeyh Gâlib (Ö. 1799) ölmüştü. Enderûnlu Vâsıf ve Fâzıl, Keçeci zâde İzzet Mola, Âkif Paşa, Sahafılar şeyhi Esad Efendi, Ziver ve Kemâl Paşalar, Fehmi, mektupçu Tahir, Sâmi zâde gibi şâir ve âlimlerle aynı devri idrak etti. Şüphesiz müellifimizin edebî yönü ve zevki, ilmî yönüne nisbetle daha ağırlıklıdır. İzzet Molla, Medine kadılığı esnasında Ârif Hikmete yazdığı bir kasidede, onu "erbâb-ı maârifin kiblesi" telakki eder. Nesirlerini Harîri'ye, şüirlerini ise Buhârah Şevkete benzeter. Muhtelif vesilelerle gazellerinde de onu medheder.

² Nakibu'l-Eşraf: 802 / 1400 de Yıldırım Bayazıt zamanında kurulmuş ve Osmanlı saltanatının ilgasına kadar devam etmiştir. Bu makam, Seyyid ve Şeriflere nezâret eden bir makam olarak görülmektedir. Nakibu'l Eşraf genellekle, İstanbul kadısı ve Kazasker mazullerinden pek çok kişi bulunduğundan XVIII. asırdan itibaren, bu makama ulemâdan olan kişiler seçilmiştir. Daha evvel böyle değildi. (Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, s. 165-166).

Osmanlıların bu döneminde, İkinci Mahmud'un Islahat hareketlerinde din işleri ve idârecilerini nizama sokuşunda, Tanzimat döneminde maârif sahasındaki yeniliklerde ve Rüşdiye mektebelerinin açılmasında, maarifin gelişmesinde şüphesiz Ârif Hikmet Beyin büyük yardımları olmuştur.

Ancak, başkalarının fikirlerini körü körüne kabul etmeyecek bir karektere sâhip olan Ârif Hikmet Bey, Batı taklitçiliğine karşı ilk direnenlerden biri olmuştur. Onun ahlâki hususiyetleri ve temâyülleri hakkında, kendisini tanıyanlara ve tarihi bazı eserlere dayanarak bilgi vermek mümkündür. O, divanındaki şiirlerinden anlaşıldığına göre, devrinde halka yapılan zulümlerden, devlet erkanını zulme sevkeden israf ve sefahattan dâima şikayetçidir. Büyük Reşid Paşanın, Mısır veraset kanununun değiştirilmesi hakkındaki teklifini kabul etmediğinden Şeyhülislamıktan ayrılmıştır. O, seleflerinin "olur olmaz işe karışma" yollu nasihatlarına rağmen Şeyhülislamlık makamını kabul edişi ve bu yüzden uğradığı üzüntülerden bahisle, haleflerine bu makamdan çekinmelerini tavsiye etmesine bakılırsa, Şeyhülislamıktan Reşid Paşanın bazı arzularını yerine getirmediği veya getiremeyeceği için ayrıldığı tahmin olunabilir.

Müellifimizin, Batılılaşma döneminin öncülerinden olan Âli ve Reşid Paşalardan memnun olmadığını müşahede etmekteyiz. Ziya Paşa "*Verâset Mektublarında*" (İst. 1326, s. 23. vd.) der ki: "Merhûm Ârif Hikmet Bey, geçen yetmiş senesi (21 Cumâdelâhire 1270) nde makam-ı meşihattan infisal ettikte işbu verâset meselesinin tağyiri için ol vakit zirve-i ikbalde bulunan Reşid Paşa tarafından vuku bulan teklife muvafakat etmeyişi sebep olduğu şâyi olmuştur. Müşârünileyhe münasebâtı mahsusam olduğundan, bir gün bu hususu mahremâne kendisine açıp, sahihan böyle bir teklif edilip edilmediğini sordum. Cevâben, "Reşid Paşadan hoşnud değilim. Lâkin dirayetini itiraf ederim. Bu zât, mecnunmudur ki, böyle bir hayali muhâle vücûd versin. Meğer binay-ı saltanatı esasından hedmetmek murad eyleye. Hayır, bu söz bütün bütün yalandır da diyemem. Fakat yanlışı vardır... Reşid Paşa, bana nefsaniyetinden değil, belki Ârif Efendinin meşihatta bulunması, kendinin tariki ilmiyye şubesine dahi nüfuzunu istilzâm etmek maksadı üzerine, meselâ zâtı şahâne" iş bu veraset husule gelmek için bir fetvayı şeriyye istinad olunmak iktiza ediyor. Hikmet Bey ise, sofî meşreb ve efkârı atika sâhibi bulunduğundan şayet taannüd eder. Anın tebdiliyle yerine yumuşak huylu fulan getirilmek münâsib gibi hatırıma geliyor" diyerek, istihsali meram eylemiş olmalıdır..." demişti.

“Olur olmaz işe karışma deyu Nushu pend eylemişti eslafım” beytinden, hangi “olur olmaz işe” karıştığını da söyleseydi, şeyhülislam- lıktan ayrılışının sebebini daha iyi anlamış olurduk. Keza Fatin Efen- dinin tarih manzumesinde “kendi istifa edip olmuş idi uzlet güzîn” ifadesinden anlaşılıyor ki, Ârif Hikmet Bey bu vazifeden istifa etmiştir. Cevdet Paşa “*Maruzât*” da, Şeyhülislam Ârif Hikmet Beyin âfiyetinden meyus istifa ettiğinden bahseylediği sırada diyor ki: “Meşihatta selefi Ârif Hikmet Bey sâirinden ehakk ise de Onu Âli Paşa sevmediğinden Makam-ı Meşihata getirilemezdi”. Görüldüğü gibi Âli ve Reşid Paşalar da onu sevmemekte, sofi meşreb ve eski fikirlere sâhip (geri kafalı) biri gibi, daha doğrusu yapacakları batılılaşma hareketlerine, onu bir engel olarak görmekte idiler.

Bu bakımdan Ârif Hikmet Beyi, körü körüne batılılaşma hare- ketine karşı gelenlerden biri olarak görebiliriz. Zaten, aşırı Tanzimat- çılar, Onu, şark kültüründen sıyrılamamak ve divan şiirleri tarzında Arap- ça, Farsça ve Türkçe şiirler yazmak ve şehirli molla tipinin en zayıf bir örneği olduğunu söylemekle, hakkında müsbet olmayan kanaatlarını da ortaya koymuşlardır. Halbuki Ârif Hikmet Bey Türk-İslâm kültür ve medeniyetini iyice hazmetmiş, Osmanlı Şeyhülislamı arasında nâdir bulunan kişilerden biridir. O, asla yeniliklere ve ilme karşı değil, körü körüne batılılaşma ve bünyemize uymayacak hareketlere karşı olmuş ve vazifesinden ayrılarak tepki göstermiştir. O, 1845 lerde Sultan Abdülmecid’in Milli Eğitim hakkındaki problemleri çözmeye hususun- daki emirlerini yerine getirmek için özel bir komisyonda bulundu. Sonraları Şeyhülislam olan Ârif Hikmet Efendi, Vak’a yazar Sa’id Efendi, Dış işleri Müsteşarı Ali Efendi, Divan birinci tercümanı Fuad Efendi gibi yenilik fikirlerine taraftar olanlar bu komisyona girdiler. Buradan anlaşılıyor ki, müellifimiz şuurlu bir yeniliğe taraftardır. Ken- disini, Türkçe, Farsça ve Arapça olmak üzere her üç dilde eserler vermiş- tir. Divanındaki Türkçe şiirlerinin vasat derecede olduğu söylenmişse de, Arapça ve Farsça eserleri hakkında söz söylemek yetkisini kendi- lerinde göremiyenler, onun bu şiirlerini anlayamadıklarını itiraf etmek durumuna düşmüşlerdir. Arapça şiirleri hakkında Şihabuddin Âlusi’n- nin yazdığı “*Şehiyy’un Nagam fi Tercemeti Şeyhi’l-İslâm Ârifi’l-Hikem*” adlı eseri onun değerini ortaya koymaktadır.

Ârif Hikmet Beyi tanıyanlar, onun halim, cömert bir zât olduğunu, yanında kabaca bir söz söylendiği zaman yüzünün kızardığını kay- dederler. Ekseri geceler, ahbablarını evine dâvet ederek, ilmi bahisler üzerinde konuşur ve onlara ikramlarda bulunurdu. İlmi kudrete sâhip,

kıymet bilir bir şahıs idi. Cevdet paşaya teveccüh göstermiş ve onu himaye etmiştir. Cevdet Paşa tarihini yazarken, Ârif Hikmet Beyin kütüphanesinden çokça istifade ettiğini şu ifadeleriyle beyân etmektedir: “Bu vazife (tarihin yazılması) bana tevdi olundukta ürktüm. Çünkü, icâb eden mehazlara mâlik değildim. Keyfiyeti Reşid Paşaya arzettim. Beni Ârif Hikmet Beye götürdü. Bey, kütüphanesinin anahtarlarını verip istediğim kitapları almamı, fakat aldığım kitapları lüzûm kalmayınca götürüp yerine koymamı söyledi. Kütüphanede kütübü nefisenin envâından başka resmi ve hususi muharrerat da vardı”.

Ârif Hikmet Beyden bahseden kaynak ve tetkiklerden hiçbirinde, onun bir tarikata mensûb olduğuna temas edilmez. Halbuki onun yaşadığı devir, şeriatle tarikatın ve ilimlerin beraber yürütüldüğü bir devirdir. Fakat Divanında, Hoca Bahaeddin Nakşibendi ve tarikatını medhile bu tarikata sülûkun en doğru bir yol olduğundan bahsederek, babasının tarikatına mensûb olduğunu anlatır.

Ârif Hikmet Beyin, halim, cömert ve hayra yönelik bir zât olduğunu zikretmiştik. Fazilet erbâbından olan bu zât hakkında, vak'anüvis Es'ad Efendi, *tezkiresinde* 1201 de doğmuş olmasından bahsederken, “ikiyüz birde değil, bin yılda bir gelen...” demektedir. Kâdıasker Seyfeddin Efendi ise: “Ârif Hikmet Beyin meclisi, cennetten numune idi. Erbâb-ı Kemâl, ekseri geceler, o mecliste toplanarak, pek mühim mubaheşâtı ilmiyye cereyan ederdi. Huzzâra gayet nefis çörekler ikram olunurdu” dermiş, Vefatı üzerine 17 Şaban 1275 tarihli Ceride-i Havadis'de yazılan bir yazıda “İnsan ve melek sıfatlarına hâiz âlim, nâdir bulunan zât olmakla, pek çok fukara onun nimet ve ihsanına mazhar olmuştur. Ölümü herkesi kedere boğmuştur” denilmektedir. Cevdet Paşa” “Maruzat”da, onun vefatından bahsederken” Ulûmu akliye ve nakliyede mâhir ve elsine-i selâse de (üç dilde) şiir ve inşaya kâdir olup hele lisân-ı arabi üzere, arabıyyul asıl olan, udebâ gibi yazardı. Bilâd-ı Osmâniyeden başka İran ve Turan ve Hindistanda şöhreti vardı. Şark ve Garp seyyahlarının seyahatnamelerinde en ziyâde hürmet ile yâd olunan Ârif hikmet nâmi idi” demektedir. Ârif Hikmet Beyin, ilmî, edebî ve ahlâkî meziyetlerinden uzun uzun bahseden, ona kasideler takdim eden diğer mühim bir şahsiyyet Ziyâ Paşadır. Muallim Nâci'de, Ârif Hikmetin arapça şiirleri hakkında hüküm vermek salahiyetini kendinde bulamadığını söyler.

Eserlerini şöylece sıralayabiliriz:

Divan : Şiirleri, bir mukaddimeyi müteakip, Arapça, Farsca ve Türkçe olmak üzere üç kısımda toplanmıştır. 1283 de basılmıştır.

Tezkire-i Şuara : 1250 / 1834 tarihine kadarki 210 şâirin hal tercümeleri verilmektedir. Eser Türkçedir.

Mecmuatu't-Terâcim : Muhtelif devirlere mensûb âlim ve şâirlerin hal tercemelerini hâvi arapça bir eser. (nerede olduğu bilinmemektedir).

Zeylu Keşfi'z-Zunûn : İbnu'l-Emin Mahmûd Kemal'in, İsmâil Paşada gördüğünü ve bu eserin bir kısım müsveddelerinin kendisinde olduğunu söyler. İsmail Paşa "*İzâhu'l-Meknûn fi'z-Zeylî alâ Keşfi'z-Zunûn*" adlı eserinde bu eserden istifade etmiştir.

Hülâsatu'l-Makâlât fi Mecâlisi'l-Mukâlemât : (Üniversite ktp. No. 3791) Ârif Hikmet Beyin babası İbrâhim İsmet'in murahhas tayin olduğu mükâlemât-ı siyâsiye meclislerinde tanzim edilen "muahedeleri" babasının emriyle, bu isim altında toplamıştır.

el-Ahkâmü'l-Mer'iyye fi'l-Arâzi'l-Emiriyye : 1267 / 1851 yılında İstanbul'da basılan bu kitabın Ârif Hikmet Beyin olmadığı söyleniyorsa da, kitabın sonunda bu kitabın Ahmed Arif Hikmet ibn İbrâhim İsmet el-Hüseynî tarafından yazıldığı ibaresi vardır. Arazi konusunda pek çok fetvaları ihtiva etmektedir.

Ârif Hikmet Beyin ilmî eserlerinin çoğu müsvedde hâlinde bulunduğundan, onun hakkındaki hükümlerin genellikle şiirlerine âit olduğu görülmektedir.³ Müellifimiz dünya malına düşkün olmayan, eli açık, fakir fukarayı gözetken ve hayra yönelen bir zât olduğunu söylemiştik 1270 / 1853 de son vazifesi olan Şeyhülislamlıktan ayrılır ayrılmaz, Medinede muazzam kütüphanesini bir vakıf olarak tesis etmiş, dünyanın her tarafından oraya gelecek olan müslümanların istifadesine sunmuştur. Şimdi biz onun, Medinede tesis etmiş olduğu bu kütüp-

3 Ârif Hikmet Beyin hayatı, ilmî ve edebî şahsiyeti, eserleri ve tesis ettiği kütüphane hakkında daha fazla bilgi için bkz: İbnu'l-Emin Mahmud Kemâl, *Son Asır Türk Şâirleri*, İst. 1937. IV. 620-631.; *İslâm Ansiklopedisi*, I. 564-568.; Müstakim Zâde Süleymân Sadettin, *Devhatu'l-Meşâyih*, Çağrı yayınları, İstanbul, s. 129.; *İlmiyye Salnamesi* 1334, Abdülmecid Hân devri, s. 590.; *Lütfi Târihi*, VIII. 122-123, 127-129.; Bağdath İsmail Paşa, *Esmâu'l-Müellifin*, İst. 1951, I. 188.; *İzâhu'l-Meknûn*, İst. 1364 / 1945, I. 37.; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Nizâmı Cedid ve Tanzimat Devirleri*, Ankara 1947, V. 186.; ez-Zrikli, el-A'lâm, Beyrut 1389 / 1969, I. 138.; Omer Riza Kahlale, *Mu'cemu'l-Müellifin*, Dımaşk 1376 / 1957. I. 257.; *Divân-ı Fatîm*, İst. 1288.; *Târih Musahabeleri*, İst. 1340.; Eyyub Sabri Paşa, *Mir'âtu'l-Harameyn*, İst. 1304-1305, VI. 888-890.; Muallim Nâci, *Osmanlı Şâirleri*, İst. 1307, s. 106.; Bursalı Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İst. 1333, II. 327-328.; Harputlu İbrâhim Efendi, *ed-Dürrü'l-Muntazam fi Menakibi Arifi'l-Hikem* (yazma) Ârif Hikmet Ktp. No. 3847.; Şihâbuddin Alûsî, *Şehiyyu'n-Nagam fi Tercemeti Şeyhülislam Arifi'l-Hikem*" Dımaşk 1403 / 1983 (Bu eser. Dr. Muhammed el-İd el-Hatrâvî tarafından tahkik edilmiştir.)

hanenin, oradaki mevcûd kütüphanelerle olan mukayesesini, bu kütüphanenin tesirlerini göstermeye ve bu günkü durumunu sunmaya çalışalım.

* * *

Türk-İslam kültür ve medeniyetinin en mühim unsuru şüphesiz ki kütüphanelerdir. Ecdadımızın gerek anavatanında gerekse fethettiği ülkelerde tesis ettikleri kütüphaneler, dinin, kültürün ve medeniyetin yayılmasında çok mühim rolleri olmuştur. Şüphesiz Avrupada rönesans hareketlerinin başlamasında en önemli rolü, müslümanların Endelüs, Kuzey Afrika ve Sicilyada tesis ettiği kütüphaneler ve oradaki ilim adamları, bu işte mühim rol oynamışlardır. Biz bu yazımızda kütüphanelerin genel olarak hizmetinden ziyade, Medine-i Münevverede Şeyhülislam Ârif Hikmet Bey tarafından kurulmuş olan ve hâlen kendi adı ile anılan bu kütüphane ile, Türkler'in orada tesis ettiği medrese kütüphanelerinden ve onların Medinedeki kültür hayatına tesirinden bahsedeceğiz. Bu da, Türkler'in hiç bir dünyevî menfaat gözetmeksiz Allah yolunda yaptıkları hizmetlerin bir örneğini teşkil eder.

Herkesce bilindiği üzere Medine-i Münevvere, Hz. Peygamberin ve Muhacirlerin barınağı olmuş, Mekke-i Mükerrermeden sonra gelen en mühim şehirdir. kitabların en yücesi olan Kur'ân-ı Kerimin inişi orada tamamlanmış, yine onun cem'i ve tedvini orada ikmal edilmiştir. Toplanmış olan ilk Kurân nüshasının korunduğu, muhafaza edildiği ev mü'minlerin anası olan Hz. Hafsanın evi olmuştur. Hz. Osman devrinde Kur'ân yazmalarının çoğaltılması "*İmam Mushafın*" Medinede bulunup, orada muhafaza edilmesi ve Kur'ân nüshalarının bu nüshadan istinsah edilmesi, müslümanlar için düstûr olan Kur'ân'ın ilk kitab olarak yazılması gibi hâdiseler, genel olarak islamda ilk kütüphanenin Medinede tesis edildiğini göstermektedir. Şunu da unutmamak gerekir ki, Halife Ömer b. Abdilaziz'in emri ile Medine vâlisi Ebû Bekr b. Hazm el-Ensârî'nin hadisleri toplama emri vermesi ve hadislerin toplanması işi de bu şehirde başlamıştı. Medine ilk asırlarda, tefsir, hadis ve fıkıh ekollerine merkez teşkil etmiş olmasına rağmen, daha sonraki asırlarda bu şehir, Hazreti Peygamberin kabrini ve Mescid-i Nebeviyi bünyesinde barındırması bakımından mukaddes bir şehir olarak kalmıştır. Diğer islam ülkelerindeki büyük merkezlerde olduğu gibi, nedense bu şehirde büyük medreseler, büyük kütüphaneler kurulamamıştır.

Medine tarihi tetkik edildiğinde görülür ki, oraya kültür bakımından en fazla önem vermiş olanlar Osmanlılar olmuştur. Tesis ettikleri medreseler, tekkeler ve kütüphaneler önem kazanmaktadır. Biz de ge-

nellikle bu konu üzerinde duracak, Ârif Hikmet kütüphanesinin Medine için önemini ve diğer kütüphaneleri tanıtmaya çalışacağız.

Bugün Mescid-i Nebevinin kible cihetinin doğu köşesinde Şeyhülislam Ârif Hikmet Bey tarafından tesis edilen kütüphane şüphesiz bu zatın en büyük eserlerinden biridir. 1986 yılının Ekim ayında ziyaret ettiğim bu kütüphane, Mescid-i Nebevi etrafında yapılan genişletme çalışmaları neticesinde yegâne ayakta kalan bina, Mescidin kible cephesinde bu kütüphane ile birlikte, Medine-i Münevvere kütüphanesi ve şer'i mahkeme binasından başka bir bina kalmamış durumdadır. Öyle zannediyorum ki, bu binalar da yakında yıkılmaya mahkûm olacak. Kurulduğu gündenberi Medine-i Münevverenin medar-ı iftihar olan bu kütüphane, dünyada yüce kültür kıymetine sâhip kütüphanelerden biridir. Muhtevasında çeşitli ilim ve fenleri ihtiva eden nâdir yazmalar bulundurur. Bilhassa Türkçe, Arapça ve Farsça dilleriyle yazılmış, islâm kültürünü ihtiva eden eserlerin kitap ve mecmua olarak miktarı 5000 den ziyadedir. Dr. Muhammed el-I'd el-Hatrâvî nin tahkik ettiği Âlusinin "*Şehiyyu'n-Nagam*" adlı eserinde verilen bilgiye göre 2008 adedi basılmış, 4718 i ise yazmadır. Halbuki, bizim kütüphane defterinden tesbit ettiğimiz kitab mevcudu ise 4373 dür. Bu kütüphanedeki kitaplar konularına göre şöyle sıralanmışlardır:

1- Yazma Kur'anlar	1—32
2- Tecvid ve Kıraat	33—92
3- Tefsir İlmi	93—266
4- Usulü Hadis ilmi	267—349
5- Hadis İlmi	350—548
6- Akâid İlmi	549—833
7- Hz. Peygamberin sireti	834—1003
8- Hz. Peygambere ait kasideler	1004—1059
9- Usulü Fıkıh ilmi	1060—1116
10- Hanefi Fıkıhı	1117—1413
11- Mâliki fıkıhı	1414—1420
12- Şâfi'i fıkıhı	1421—1439
13- Hanbeli fıkıhı	1440—1443
14- Fetvalar	1444—1547
15- Ferâiz ilmi	1548—1572
16- Tasavvuf ilmi (Arapça)	1573—1666

17- Tasavvuf ilmi (Farsça)	1667—1721
18- Tasavvuf ilmi (Türkçe)	1722—1746
19- Dualar ve virdler	1747—1889
20- Harfler ve isimler ilmi	1890—1916
21- Va'z ve İrşâd İlmi	1917—2100
22- Hikmet ve Felsefe ilmi	2101—2145
23- Mantık İlmi	2146—2246
24- Araştırma ve Münazara ilmi	2247—2297
25- Lugât İlmi	2298—2425
26- Sarf ilmi	2426—2483
27- Nahiv ilmi	2484—2685
28- Belâgât ilmi	2686—2813
29- Arûz ve Kâfiye ilmi	2814—2834
30- Hesab ilmi	2835—2861
31- Cebir ve Mukabele ilmi	2862—2867
32- Hendese ilmi	2868—2879
33- Kimya ilmi	2880—2883
34- Tıb ilmi	2884—2918
35- Hey'et ve felek ilmi	2919—2933
36- Mikât (vakitbilgisi) ilmi	2934—2965
37- Askeri Talimat ilmi	2966—2987
38- Kaleme alma ve yazışma ilmi	2988—3028
39- Arab edebiyatı ilmi	3029—3287
40- İran Edebiyatı ilmi	3288—3479
41- Türk Edebiyatı ilmi	3480—3746
42- Arab tarihi ilmi	3747—4012
43- Türk Tarihi ilmi	4113—4231
44- İran Tarihi ilmi	4232—4346
45- Coğrafya ilmi	4347—4358
46- Ziraat ilmi	4359
47- Litografya ilmi	4360
48- Rüya tâbiri ilmi	4361—4364
49- Yazı ve Resim ilmi	4365—4373

Ârif Hikmet Bey bu kütüphaneyi Şeyhüislamlıktan istifa ettiği sene olan 1270 / 1853 yılında inşa ettirmiş ve sayısı 5000 i geçen kitab vakfetmişti. Ârif Hikmet Bey, bu kütüphane için islâm âleminin muhtelif ülkelerinden nâdir eserleri ve bilhassa yazı ve sanat yönü olan eserleri toplamış, Medineye göndermişti. İbnu'l-Emin Mahmud Kemal'in "Son Asır Türk Şâirleri" adlı eserinde belirttiğine göre, Medineyi Münevvereye gönderilenler, Ârif Hikmet Beyin hususi kütüphanesindeki nâdir ve kıymetli kitablara değil, dışarıdan satın alınan kitablara olduğu ve bu kıymetli kitablara, yeğeni İzzet Bey nezdinde kaldığı anlaşılınca, müzâyedede bulunmadığım için kendimi tevbihe başladım, ne fâide iş işten geçti"⁴ demektedir. Bu ifâdeden anlaşıldığına göre, Ârif Hikmet Bey'in Medineye gönderdiği kitablara, islâm kültürünü ihtiva eden genel kitablara, çeşitli fenleri ihtiva eden kitablardır. Şahsına âit hususi eserleri, şiirleri, memuriyeti ile ilgili vesika mahiyetindeki yazıları İstanbulda kalmış olduğu anlaşılmaktadır.

Bu kütüphanenin değeri hakkında, Âlusinin "Şehiyyu'n-Nagam fi Tercemeti Şehulislam Arifi'l-Hikem" ini neşreden Dr. Muhammed el-I'd el-Hatrâvî, şöyle demektedir: "Şehulislam kütüphanesini tesis etmek ve oraya kitablara satın almak için büyük gayretler ve pek çok mal sarfetmiştir. Oraya, dünyanın çeşitli bölgelerinden, yazı cihetinden en nefislerini, şân ve şeref bakımından en yücelerini ve kıymet bakımından en pahalılarını toplamıştı. Bir yazmanın üzerine kendi elyazısı ile kitabın değerinin 400 osmanlı altın lirası olduğunu yazmıştı. En meşhûr hattatların eserlerini toplamıştı, kendi eliyle yazılmış kitablara da vardır.

Rihletu'l-Hicaziyye sahibi Muhammed Lebib el-Betenûni (Ö. 1357 / 1938) bu kütüphanenin insanı hayrete düşüren yazmalarından bahsederken: "Orada nâdir sanatlardan gârib şeyler gördüm. Bu, farisi şiirleri ihtiva eden kitabıdır. Molla Şâhi için güzel beyaz bir hatla yazılmıştı. Buradaki yazıya, sanata, temizliğine, harflerin küçüklüğüne göre dikkatli bir şekilde nizamla konulması bizleri hayrette bırakmıştı. Onun vasıflarını dil tariften âciz kahrıldı..." demektedir.⁵

Ârif Hikmet Bey, bu kütüphanenin iyi çalışması ve vazifelileri için, evler, dükkanlar, hanlar, bostanlar ve şâir şeyleri dâimi ve sâbit olarak vakfetmişti. Şeyhülislam bu kütüphane için tanzim ettiği vakfiyesinde şöyle diyordu: "Muhakkak ki ben sahib şer'i bir vakifla ebedi olarak, 16 adet Mushaf-ı Şerifi, 5000 adet nefis kitablara vakfettim.

⁴ *Son Asır Türk Şâirleri*, İst. 1937. IV. 628.

⁵ *er-Rihletu'l-Hicaziyye*, Ammân 1974, s. 255.

Dört odası bulunan bir hanı, büyük bir ahır, bir fırını, bir bakkal dükkanı, bir berber dükkanı ve sundurmayı vakfettim. Büyük fırın su kuyusu, sâir müstemilatla birlikte yapılmış binalar vakfettim. Kuyuları ve meyveli ağaçları ile birlikte bir bostan vakfettim. Bir hamamı ve sekiz tane bina kubbeli dükkanları ile birlikte vakfettim. Bu dükkanlardan biri sebze, biri kasab, biri bakkal, biri attar ve diğer dördü de başka idi.”

Vakfedilen şu mülkün hepsi İstanbulda bulunmakta idi. Vakfiyede zikredilen bu mülkün mesahası 5559 zira' murabba idi. Bunların senelik geliri de 15.000 osmanlı altın lirasından azdeğildi. Osmanlı Devleti süresince, kütüphaneye bu gelir muntazam bir şekilde gelmişti. Fakat sonradan bu gelir gelmemeye başlamış, bu hususta da bir şey bilmiyoruz” demektedir. Aynı muhakkik, bu kütüphane için, Medinede de beş ev vakfettiğini kaydeder. Bu gün bunların bir çoğu kaybolmakla birlikte onların mevkilerini ve yerlerini vermeye çalışır.⁶ İstanbul'dan gelen vakıf gelirlerinin kesilmesi ve Medine vakıflarının zayıflaması sebebiyle, bu kütüphanede vazife gören kimselerden bazıları, meccânen bu vazifelerine devam ettiler. Sonra bu kütüphane 1380/1960 da Medinedeki evkaf idaresine devredildi ve masrafları da Hac ve Evkaf Vekaleti tarafından ödenmeye başlandı.

Kütüphane kurucusunun, kütüphaneden ne şekilde istifade edileceği, görevlilerin nasıl görev yapacakları ve ziyaretçilerin durumları hakkında vakfiyesindeki bazı şartları şöyleledi:

1. Kütüphaneden, gerek istinsah, gerek iare, icâre yoluyla mushafı şeriflerin ve diğer kitapların dışarı çıkarılmaması, sadece onlardan kütüphane içinde istifade edilmesi,
2. Kim olursa olsun, kütüphaneden istifade etmek isteyenlere mani olunmaması,
3. Kütüphanenin muhafazasını yüklenenler (Hâfizu'l-Kütüp) hangi şartlarda olursa olsun, kitab verme ve sunma hususunda aczini ve yorgunluğunu izhar etmemesi, aksine okuyanları teşvik ve rağbet ettirmesi lazımdır.
4. Birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü itibar olunmak üzere iyi hasletlerle muttasıf sâlih âlimler arasından dört kişiyi“ Huffâz li'l-Kütüp” tayin olunur.

6 Dr. Muhammed el-l'd el-Hatrâvî, *Arif Hikmet, Hayatuhu ve Meâsiruğu*, s. 33.

5. Kütüphane güneşin doğmasından bir saat sonra açılır, güneşin batışına bir saat kala kapanır. Hiç kimse gelmese de kütüphane bu saatler arasında açık olacaktır.

6. Kitap muhafızlarının yazılı şartlarda olduğu gibi, kitaplara ihtimam göstermeleri gerekir. Bu hizmetlerini yerine getirirken dört muhafız şöyle nöbetleşirler: Birinci hafız ile üçüncü hafız bir gün, ikinci hafız ile dördüncü hafız diğer gün vazife görebilirler.

7. Dört kitap muhafızı, sabahleyin kütüphane açıldığında bir araya toplanırlar ve her gün iki cüz okumak suretiyle 15 günde bir Kur'ânı hatmederler. Hatmin sevabını Hz. Peygambere ve mushaf vâkıflarına bağışlarlar.

8. Vakfın gelirinden birinci hâfızı kütübe on, ikinciye sekiz, üçüncüye yedi, dördüncüye altı fransız riyalı aylık olarak verilir. Kıraat edilmesi, kitabların tozdan ve rutubetten korunması işleri için ayrı ücretler verilir. Ayrıca her Ramazan ayında herkese 12 riyal aynı ücret verilir.

9. Yukarıdaki şartları kütüphanede yerine getirmeyenlere bu hizmetler verilmez. Kendilerine itikad edilen doğru insanlara ve emin kimselere vazife verilir. Kitabların hizmeti ve korunması için, erkeklerden hizmetkarlar kullanılır. Çocuk ve murahıklara vazife verilmez, Çünkü onlar tam olarak hizmeti yerine getiremezler. Kütüphanenin eminlerinden birinin ölmesiyle, küçük, mürâhik veya meczûb çocuklarına vazife verilmez.

10. Kütüphanenin kapıcısı, temizleyicisi ve sucusu olarak hizmetleri yapabilecek olan müstaid ve mustahak olan erkekler tayin edilir ve aylık olarak herbirine dört riyal verilir.

11. Bütün bu şartların dikkatle yerine getirilmesi, kütüphaneyi her yönden muhafaza edip koruması, kütüphane müdürünün vazifesidir.

12. Müteveli lüzûm gördüğü takdirde, kütüphanenin tamiri ve yenilenmesi, vakfın gelirinden yapılır.

13. Medine-i Münevvere kadısı üç senede bir Muharrem ayında gelerek, kütüphanenin hafızlarını ve hademelerini toplar, onların gözleri önünde kitapları birer birer sayar.

14. Yırtılan ve eskiyen kitaplar, parçalanan risaleler vakfın gelirinden tamir edilir ve yenilenir.

15. Ârif Hikmet yaşadığı müddetçe kendisi müteveli olur... sonra vakfın hakimi sâlih müslümanlar arasından sâlih bir şahsı müteveli tayin eder.

Osmanlı Devleti, Ârif Hikmet Bey'in vefatından sonra, vakfın şartlarını yerine getirecek olan emin kimseleri mütevellî tayin etti. Onlar arasında İstanbul müftülüğüne getirilen Şeyh Nuri Efendi et-Türki'de vardı. Şerifler döneminde kütüphanenin mütevelliliğine Abdulkâdir Havvârî getirilmiş, Suudilerin ilk dönemlerine kadar vazifesini yapmıştır. Medinedeki kütüphanelerin hepsi Hac ve Evkâf Vekâletine bağlanınca, bu kütüphane de 1380/1960 da, bu vekaletle bağlanmıştır. Bu kütüphane, müessisinin yaptırdığı binada bu güne kadar müstakil olarak devam etti. Mescid-i Nebevinin etrafı tamamen yıkılıp temizlendiği için, bu güne (1987) kadar müstakil olarak devam eden bu kütüphanenin, burada kalacağına şüphe ile bakılmaktadır.

Suudiler döneminde bu kütüphanede eminlik (müdürlük) yapan kimseler şunlardır:

1. İbrâhim Harputlu 1372/1952 ye kadar.
2. Hasan Eğinli 1377/1957 ye kadar.
3. Mahmud Hasan Eğinli 1398/1978ye kadar.
4. Ali Ulvi İbrâhim (Kurucu) 1405/1985 e kadar.
5. Abdussamed Muhammed Can, (halen kütüphanenin emindir).

Kitablar üzerinde çeşitli dilde ve tarihlere âit üç çeşit mühür bulunmaktadır. Dâirevi mühür üzerinde: *مما وقفه العبد الفقير الى ربه أحمد عارف حكمة الله بن عصمة الله الحسيني في مدينة الرسول الكريم عليه وعلى آله الصلاة والسلام . بشرط أن لا يخرج عن خزائنه ، والمؤمن محمول على أمانته ١٢٦٦/١٨٤٩*

(Rabbına karşı fakir, İsmetullah el-Huseyninin oğlu Ahmed Ârif Hikmet tarafından, Kerim olan Rasulün Şehrine, muhafaza edildiği yerden çıkarılmamak ve müminlerin emâneti yüklenmiş olmaları şartıyla 1266/1849 da vakfettim) denilmektedir.

Bazı kitaplar üzerindeki diğer mührü gelince: "İsmetullah el-Huseyninin oğlu Hikmetullah tarafından 1267/1850 de vakfedildi" şeklinde idi.

Türkçe yazılı üçüncü bir mührü ise: "Merhûm Şeyhulislam Ârif Hikmet Bey kütüphanesinin vakfiyeye mülhakat 1332/1913". Birinci mühür kütüphaneyi tesis edenin koyduğu esas mührüdür. İkinci mühür ve ilhak edilen mecmualara konulmuştur. Üçüncü mühür

ise, tarih ve ifadesinden de anlaşılacağı üzere bazı kütüphane emirlerinin basdıkları mühürlerdir.

Âlusinin “Şehiyyu’n-Nagam...” adlı eserini tahkik eden Dr. Muhammed el-I’ d el-Hatrâvi, bu kütüphanedeki bazı kitabların çalınmış olduğunu tesbit etmiş ve bu konuda şunları söylemektedir:

1. Endelûsi bir yazı ile hayvan derisi üzerine yazılmış olan, sonu müzehheb bir mushaf, 488/1095 senesinde Abdurrahman b. Ali b. Merzûk b. Muhammed b. Mekânîs el-Batlayusî tarafından yazılmıştır. Bu mushaf kütüphanenin en nefis mushaflarından sayılır. Fakat bu gün bu mushaf mevcûd değildir.

2. Müminlerin emiri Omer b. Abdilaziz’in Müsnedi, Mahmud el-Ahres’in zikrettiğine göre halen British Museum’da bulunmaktadır.

3. Şerif Paşa bu kütüphaneden 60 kitabın naklini emretmiştir. Bu nakledilen kitapların isimlerinin önünde gâib (mefkûd) olduğu işareti olarak (ç) harfi konulmuştur. Nakledilen bu kitaplar mecmunun İstanbulda bulunduğu söylenmektedir.

4. “el-Istiksâ” olduğu zannolunan, Mağrib tarihi hakkındaki on cildlik eser de yoktur.

5. Kütüphanede istinsah yapan bir Suriyelinin, yazdığı kütüphanenin mührü ile mühürlenmiş, aslını çalması...

6. Emânetin vücûbuna riâyet etmiyen bazı eminler zamanında bazı yazmaların satılmış olması.

Bu kütüphane her türlü araştırmacının nazarlarını celbetmiştir. Bazı tarihçiler seyahatlarının büyük bir kısmında ondan bahsetmişlerdir. İşte onlardan bazıları:

1. Ali b. Musa (Ö. 1320/1902) “Vasfu’l-Medineti’l-Münevvere” adlı eserinde (ki bu eser Hamd el- Câsir tarafından basılmıştır) 14. sahifesinde Harem nâibinin evine doğru Şeyhulislam Ârif Hikmet Beyin büyük kütüphanesi vardır. Onda, diğer kütüphanelerde bulunmayan nefis kitaplar bulunmaktadır. O kütüphanede, İstanbul’da vakfedilmiş vakıfların gelirleri ile aylık maaşla çalışan görevliler vardır. Şeyhulislam Ârif Hikmet Bey kütüphanesi gibi bir kütüphanenin gerek muhtevâsındaki kitaplarının nefaseti ve dâimi görevlileri ve hizmetkarları bulunması yönünden Hicâz toprağında bir benzeri yoktur, denilmektedir. Medine kütüphanelerinden de bahsederken:” “Kütüphanelere gelince, Harem nâibinin evi yönünde Şeyhulislam Ârif Hikmet Bey mer-

humun kütüphanesi, Medinedekilerin en büyük ve en yücesidir” denilmektedir.

2. Muhammed Lebib el-Betenûnî (Ö. 1357 / 1938) “*er-Rihletu'l-Hicâziyye*, s. 254) de, bu kütüphane, temizlik, tanzim ve kitaplarının tertibi bakımından bir delildir, hüccetir” demektedir.

3. Muhammed Kürd Ali (Ö. 1372 / 1952-53) nin Medineye yaptığı seyahat “*Mecelletu'l-Muktebis*”de yayınlanmış (sene 1330, s. 763) dır. “Medine kütüphanelerinin en güzeli, Osmanlı beldelerindeki kütüphanelerin nizam ve temizlik bakımından en hayırlısı Şeyhülislam Ârif Hikmet Efendi kütüphanesidir. Orada takriben 10.000 e yakın meşhûr hattatlar tarafından yazılmış yazma eserler vardır. Bu kütüphanede mütalaada bulunanlara kolaylık temin edilmiş ve rahatları sağlanmışır. Günümüzde Mısırdaki Hidiviyye kütüphanesinde bu rahatlığı bulmak mümkün değildir.

4. *Hilyetu'l-Beşer* sahibi Abdurrazzak el-Beytar (Ö. 1335 / 1917) şöyle demektedir.: “Bu kütüphaneyi, Türkler’le Şerifler arasında meydana gelen harpten sonra ziyaret ettim ve Tâif kütüphanesini de gezdim. Kitaplarının çoğunun yağma edildiğini gördük.”

5. Fuad Hamza (Ö. 1351 / 1932) nin yazdığı “*el-Bilâdu'l-Arabiyyetu's-Suudiyye*” adlı eserinin (s. 232) de, oradan Osmanlılar döneminde az denilmiyecek bir kısım alındı” demektedir.

6. Muasır tarihçilerden Ali Hâfız “*Fusûl min Târihi'l-Medine*” adlı eserinin (s. 241) de:” Şeyhulislam Ârif Hikmet Kütüphanesi 1270 de tesis edildi. Mescidi nebevinin güney doğu köşesindedir. Mescidle, kütüphane arasında yol vardır. Orada nâdir kitaplar bulunmaktadır”, demektedir.

Şihâbuddin Âlusinin “*Şehiyyu'n-Nagam...*”nın tahkikini yapan Dr. Muhammed el-I'd el-Hatrâvi, İbn Kesirin” *el-Fusûl fi Sireti'r-Rasûl*” adlı eserinin (ki bu eser 1400 / 1980 de basılmıştır) onuncu sahifesinde şöyle dediğini söylemektedir:” Osmanlılar Hicazdaki son dönemlerinde 1334 de “Hucre-i Şerifeden” kıymetli eşyayı İstanbula naklettiler. Ârif Hikmet kütüphanesinin tümünü evvela Şama, sevkettiler. oradan da İstanbula nakledeceklerdi. Birinci dünya harbi sebebi ile Osmanlı kuvvetlerinin önünde yollar kapanınca, kitaplar Şam’da kaldı. Sonra bunlar 1337 de Medineye iade edildi. Geçen üç sene boyunca bu kitaplar Şamda Sultan Selim Tekkesinde kaldı. Tekkeye yakın Berede suyunun taşkınları ve kışın tesiriyle sular kitap sandıklarına kadar ulaşmış,

bazı yazma kitaplardaki satırların silinmiş olması, mürekkeblerinin karışması, varaklarının renginin değişmesinin sebebi budur” demektedir.

1401/1981 senesinde Medinedeki el-Câmiatu'l-İslamiyye bu kitabların fotoğraflarını almış, araştırmacılar elinde bu eserlerin çoğalmasına vesile olmuştur. Bazı nâdir kitaplar kütüphanede muhafaza edilmektedir. Allah vâkıfına rahmet etsin ve bu eserlerden istifadeyi müyesser kılsın⁷.

Hernekadar Suudiler Medineye gereken önemi vermekte iseler de, 1400 senelik bir kültür ve medeniyet geçmişini de nazarı dikkate almalı ve onların mühim olanlarını eski halleriyle yerinde bırakmalıydılar. Bununla beraber, Suudilerin gerek medinenin imarı ve gerekse Mescid-i Nebeviyi genişletme çalışmaları küçümsenecek bir şey değildir. Medinede kurmuş oldukları İslâm Üniversitesi ve bu Üniversitede birer fakülte haline getirdikleri Kur'an ve Hadis Fakülteleri ve bu Üniversitede kurdukları yazma ve filimleri ihtiva eden kütüphaneleri, bütün islâm âlemine hizmet etmek için Medinede kurdukları Mushaf matbaası takdire şayandır. 1403/1982 yılında Mescid-i Nebeviye yakın bir yerde kurulmuş olan Melik Abdilaziz kütüphanesi, Medine şehrine lâyık son derece modern, soğuk hava tertibatlı bir kütüphanedir. Yeni matbuu eserleri ihtiva etmekle beraber bu kütüphaneye yazma eserlerin konulup kaybolmaktan kurtulduğu bir yer olarak bakabiliriz. Bu yeni kütüphanede muhafaza olunan eski Medine kütüphaneleri şunlardır:

1. Mahmudiyye Kütüphanesi: Bu kütüphane II. Mahmud tarafından Mescid-i Nebevinin “Bâb-ı Selâm”a yakın bir yerde kurulmuş, Sonra Ebû Bekr mescidine nakledilmiş, daha sonra da Mescid-i Nebevinin kible cihetinde bulunan, Medine-i Münevvere kütüphanesine taşınmış ise de, son olarak bu kütüphanenin yazma eserleri 1982 de kurulmuş olan Melik Abdil aziz kütüphanesine nakledilmiştir. Bu gün Melik Abdilaziz kütüphanesinde bulunan defterden ulaşıldığına göre, Mahmudiyye kütüphanesinde bulunan yazma eserlerin genel tasnifini şöylece gösterebiliriz:

1. Kıraat, tecvid ve tefsirler	1—350
2. Usûl-u Hadis	351—395
3. Hadis	396—872
4. Usul-ü Fıkıh	873—943
5. Hanefi Fıkıhı	944—1314

⁷ Şehiyyu'n-Nagam.... s. 31-40.

6. Mâliki Fıkhı	1315—1347
7. Şâfi'i Fıkhı	1348—1392
8. Hanbeli Fıkhı	1393—1485
9. Tasavvuf	1486—1691
10. Va'z ve İrşâd	1692—1833
11. Akâid	1834—1943
12. es-Siretu'n-Nebeviyye	1944—2076
13. Lugât, Sarf, nahiv, belâgât	2077—2353
14. Lugat, edep	2354—2387
15. Mantık	2388—2473
16. Hesâb	2474—2485
17. Tıb	2486—2517
18. Tarih	2518—2581
19. Mecmualar	2582—3314

Görüldüğü gibi bu kütüphane kitap ve mecmua olarak 3314 cild yazma eseri ihtiva etmektedir. *Mirâtu'l-Haremeyn* sahibi Eyyub Sabri Paşa ise bu kütüphanede 4569 adet kitabın varlığından bahsetmektedir.⁸ *Mirâtu'l-Haremeyn* sahibinin verdiği kitap sayısı ile, bugünkü sayı arasında 1255 adet kitabın eksik olduğu anlaşılmaktadır. Ya bunlar kaybolmuş veya Eyyub Sabri Paşa, yazma ve matbu olan kitapları ayırt etmeden bu rakkamı vermiş olabilir. Melik Abdülaziz kütüphanesinde, yazma eserlerin bulunduğu kütüphaneler şunlardır:

2. İbrâhim Sadullah el-Hanefi	1—52
3. Kazâniyye kütüphanesi	53—203
4. Medine-i Münevvere Kütüp. den gelen yazma eserler	204—381
5. İrfaniyye kütüphanesi	382—465
6. Cebert kütüphanesi	466—490
7. İhsaniyye kütüphanesi	491—604
8. Sakızlı kütüphanesi	605—1135

Mir'âtu'l-Haremeyn sahibi bu kütüphanenin mevâli-i kiramdan Sakızlı Mustafa Efendi tarafından kendi ismine kurduğu medresenin içinde bulunduğunu. 593 kitabı ihtiva ettiğini söylemektedir.⁹

9. Sâfi kütüphanesi	1136—1337
10. Şifâ kütüphanesi	1338—2318

⁸ *Mir'âtu'l-Haremeyn*, İstanbul 1304—1305, VI. 888.

⁹ Aynı eser, VI. 888—889.

Eyyûp Sabri Paşa bu kütüphanenin eski Şeyhulislamlardan Feyzullah Efendi tarafından kurulduğunu söyledikten sonra bu kütüphanenin Şifa medresesi içinde bulunduğunu ve 1246 adet kitab ihtiva ettiğini söylemektedir.

11. Şeyh Omer Hamdân kütüphanesi	2319—2449
12. Kili Nâzır medresesi kütüphanesi	2450—2641

Mir'âtu'l-Haremeynde (VI. 890) bu kütüphane Kili nazırın eseri olup ismine nisbet edilen medrese içindedir ve 157 kitabı ihtiva ettiği söylenmektedir.

13. Karabaş medresesi kütüphanesi	2642—3461

Bu medrese 1985 yılına kadar mevcûd idi. Mevâli-i kirâmdan Karabaş Ömer Efendi tarafından kurulan Karabaş medresesinin içinde bulunmaktadır. Eyyub Sabri Paşaya göre bu kütüphanede 1269 eser bulunmaktadır.

14. Ribat-ı Seyyidina Osman kütüphanesi	3462—4219

Yukarıda zikri geçen ondört kütüphane bugün Melik Abdilaziz kütüphanesinde bulunmaktadır. *Mir'âtu'l-Haremeyn* sahibi Medinede bulunan on sekiz kütüphanenin isimlerini vermektedir. Bunlardan bazıları yukarıda zikri geçtiğinden onları tekrar saymıyacağım. İsmi geçmiyen kütüphaneler ise şunlardır:

1- Şeyhu'l-Harem Emîn Paşa kütüphanesi, 158 kitabı ihtiva etmektedir.

2- Beşir Ağa kütüphanesi: Dâru's-Saâde Ağası Beşir Ağa tarafından kurulan medrese içindedir. Halen yeniden yapılan Beşir Ağa medresesi içerisinde bulunmaktadır. 2063 adet kitabı ihtiva etmektedir.

3- Hamidiyye kütüphanesi: Hamidiyye medresesi içerisinde bulunmakta idi. 1659 adet kitab vardır.

4- Cemalu'l-Leyl kütüphanesi: Bu kütüphane merhûm seyyid Cemâlu'l-Leyl'in hanesinde bulunduğu söylenmektedir. Eyyub Sabri Paşa kütüphanenin tetkik edilemediğini söylemektedir.

5- Bisâti Kütüphanesi: Medine ahalisinden ve Harem-i Şerif imâm ve hatiblerinden Ahmed Bisâti Efendi merhumun kütüphanesidir. 1050 kitabı ihtiva etmektedir.

6- Şeyh el-Gafûr kütüphanesi: Mücavirlerden Buharalı Abdulgafûr Efendinin vakfı olup namına nisbet edilen tekkededir. 129 kitab bulunmaktadır.

7- Mazhar Efendi kütüphanesi: İmâm-ı Rabbâni evladından Şeyh Mazhar efendinin eseri olup, kendine nisbet edilen tekkededir, 1100 adet kitab vardır.

8- Hüseyin Ağa kütüphanesi: Mısır tekkesi nazırı Hüseyin Ağanın vakfı olup, kendi adını taşıyan medresededir. 100 kitab vardır.

9- Fenayirci kütüphanesi: Mücâvirlerden Emin Efendi merhûma ait olup, kendi adına anılan medrese içindedir. 150 kitab vardır.

10- Servet Efendi kütüphanesi: Kudemây-ı mücâvirinden Muhammed Servet Efendi vakfıdır. 206 kitab vardır.

11- Selim Bey kütüphanesi: Sultan Abdulmecidin yakın sırdaşlarından olan Selim Bey merhumun vakfıdır. Burada 500 kitabın mevcûd olduğu söylenmektedir.

Eyyub Sabri Paşa, zikrettiği bu kütüphanelerden başka her medresede bir kütüphane bulunduğunu, fakat bunlarda bulunan kitaplar, yukarıda zikredilenlere nisbetle yok denecek kadar az olduğundan, onların isimlerini anmaktan vazgeçtiğini söylemektedir.

Şu anda Mescid-i Nebevi etrafında ve Medinede geniş bir inşaat faaliyeti sürdüğünden, zikredilen medrese ve tekkeler kaldırılmış durumdadır. Yukarıda da söylediğimiz gibi onlarda bulunan kitaplar, Melik Abdilaziz kütüphanesinde muhafaza altına alınmışlarsa da pek çok kütüphane muhteviyatından haberdar olamamaktayız. Eyyub Sabri Paşanın *Mir'âtu'l-Haremeyn* adlı eserinde isimlerini saydığı 18 kütüphanede 22615 adet eserden bahsederken, bu gün Melik Abdilaziz kütüphanesinde, Mahmudiyye kütüphanesi ile birlikte 7533, Ârif Hikmet Kütüphanesi 4373, Beşir Ağa medresesinde 2063 adet kitab bulunmaktadır. Bunların toplamı ise 13969 etmektedir. Eyyub Sabri Paşanın verdiği sayıdan 8646 adet kitab eksik görülmektedir. Bu eksiklik, ya matbu eserlerin buraya dahil edilmemiş olmasından, veya bunların kaybolmuş olmasından ileri gelebilir.

İşte Medine kültür hayatına tesir eden kütüphanelerin kısa hikayesi budur. Şunu da unutmamak gerekir ki, Türk tarihine ve bilhassa Türk edebiyatına dâir divanlar bu kütüphanelerde muhafaza edilmektedir. Bu sahada çalışanların ilgisine sunulur.